

OPŠTINSKO PITANJE U SKUPŠTINSKIM IZBORIMA 1893. U SRBIJI

Februarski izbori 1893. godine, tipični su policijski organizovani izbori, ali to nije momenat koji ih posebno odlikuje i odvaja od mnogih drugih skupštinskih izbora u Srbiji. Važnija je osobenost političke i društvene situacije, koja je bila osnova za takav karakter izbora, koja ih čini posebnim i ističe kao primer policijskog nasilja nad formalnim samoupravnim i demokratskim izbornim institucijama.

Pitanje odnosa političkih stranaka u ovom vanrednom izbornom periodu postavlja se kao pitanje odnosa između radikalne i liberalne stranke, jer su naprednjaci bili stranka u raspadanju. Na ovim izborima oni su učestvovali prilično razbijeni, a znatan njihov broj je već bio prešao u radikale

S obzirom da su obe stranke — liberali i radikali — već bile na vlasti, i da su se sada neposredno borile za vlast, u izborima 1893. godine, manje su značajni njihovi programski stavovi, a više faktičke pozicije koje su stranke imale pri rešavanju činovničkog pitanja, pitanja opštinskih časništva, i u pripremama i sprovođenju izbora.

Politička situacija uoči izbora

Posle abdikacije kralja Milana Obrenovića (22. februara 1889. godine) na upravi zemlje bila su dva čisto radikalna kabineta, i to: kabinet Save Grujića (od 23. februara 1889. godine) i kabinet Nikole Pašića (od 11. februara 1891. godine). Ni jednog momenta nije se postavilo pitanje da na upravu zemlje dođe vlada kojeg drugog stranačkog sastava, jedino je moglo biti reči o kakvom drugom ličnom sastavu radikalne vlade, o tome, koje će ličnosti, iz koje radikalne struje, biti momentalno pogodnije za unutrašnje prilike u radikalnoj stranci.

U ovom periodu radikali su imali i čisto radikalne skupštine, s neznatnim učešćem liberalnih i naprednjačkih narodnih poslanika. I prva skupština vanrednog saziva i prva skupština redovnog saziva po novom Ustavu

bile su sastavljene u ogromnoj većini od radikala. To su bile zakonodavno plodne skupštine, na kojima je novi Ustav uveden u život nizom novih zakona.¹

Vrhovne organe upravne i sudske vlasti — Državni savet, Glavnu kontrolu, Apelacioni i Kasacioni sud postavili su u ovom periodu radikali, po ključu koji je Ustav odredio. Kad su u pitanju bili ovi vrhovni organi, radikalna vlada imala je teškoća s namesnicima, kao i teškoće zbog malog broja radikala s kvalifikacijama potrebnim za članstvo u ovim organima; kod promene činovničkog aparata od vrha naniže, do praktikanata, vlada nije imala problema: taj aparat je vrlo brzo i lako postajao radikalski.

Promenama opštinskih časništva radikali su takođe pošli od nužnosti uvođenja u život novog Ustava. Pod vidom sprovođenja ustavnih odredbi o opštinama, vršili su promene u opštinskim časništvima. Uskoro je i čitav samoupravni aparat bio radikalan.

Svi organi upravne i samoupravne vlasti u zemlji ubrzo su nosili radikalni pečat. Radikali imaju svoju vladu, svoju skupštinu, svoje opštine, svoju policiju, svoje sudove. Tako spremni oni dočekuju vladu liberala, koja će na vlast doći na jedan način koji nije bio parlamentaran, ali koji je bio čest u političkom životu Srbije.

Kada je 4. juna 1892. godine iznenada preminuo treći namesnik Kosta Protić, namesništvo je ostalo krnje. Popuna namesništva postala je glavno političko pitanje u periodu do 9. avgusta 1892. godine. Jedino je bilo jasno da treći namesnik treba da bude radikal. Pitanje popune upražnjelog namesničkog mesta postavilo se uskoro vrlo konkretno, — hoće li to biti Nikola Pašić ili koji drugi radikal.

Kandidovanje Nikole Pašića za trećeg namesnika, odnosno nepristanje dvojice liberalnih namesnika na njegovu kandidaturu, Raša Milošević ističe kao razlog pada radikalne vlade. „Ako je dakle za Ristića bilo sasvim svejedno — napominje Raša Milošević — ko će od ove četvorice (Sava Grujić, Nikola Pašić, Dr. Laza Dokić i Pera Velimirović) biti izabran, onda je mogao što pre sazvati Narodnu Skupštinu i pristupiti izboru trećeg namesnika i time osposobiti krnje Namesništvo za funkciju punog kraljevskog namesništva, jer od predloženih najnepovoljniji kandidat za trećeg namesnika bio bi Pašić i kada bi Ristić „kao pristao“ (kako Ž. Živanović veli) da bude izabran za namesnika i N. Pašić, onda zašto je bilo potrebno praviti ustavnu krizu, gaziti Ustav prisvojivši krnjem Namesništvu punu vlast Kraljevskog Namesništva?“² Živan Živanović ubraja Nikolu Pašića u kandidate za namesnika kao Ristićevog kandidata, ali izbegava da kaže da li je to i u kojoj meri smetalo Ristiću ili mu je bilo svejedno.³ Braniko Petrović, sekretar Jovana Ristića, o tome izričito kaže:

¹ Zakon o izborima narodnih poslanika od 25. marta 1890., s izmenama i dopunama od 28. januara 1891. god.; Zakon o opštinama od 25. novembra 1889. godine; Zakon o uređenju okruga i srezova od 1. jula 1890. godine; Zakon o poslovnom redu u Narodnoj Skupštini od 1. novembra 1890. god., s izmenama od 28. januara 1891. god.; Zakon o državnom Savetu od 2. februara 1891. god.; Zakon o javnim zborovima i udruženjima od 31. marta 1891. god.; Zakon o štampi od 31. marta 1891.; Zakon o ministarskoj odgovornosti od 30. januara 1891. god.; Zakon o Glavnoj Kontroli od 1. maja 1892. god.; Zakon o izmenama i dopunama u zakonu o sudijama od 5. februara 1891. god.; Zakon o istražnim sudijama od 17. aprila 1890. god.; Zakon o poroti od 31. marta 1892. god.

² R. Milošević, *Državni udar ozgo, prvi april 1893., svrgnuće krnjeg kraljevskog namesništva*, Beograd 1924, 12.

³ Z. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, knj. III (1889—1897), Beograd 1924, 133.

„... ali da Pašić ni u kom slučaju ne sme biti namesnik, s tim su bili načisto i Ristić i Belimarković.”⁴

Radikalna vlada je podnela ostavku, posle nagađanja sa namesnicima oko liste kandidata za upražnjeno mesto. Namesnici su tražili da se pred skupštinu iziđe sa listom kandidata za trećeg namesnika, radikalna vlada nije htela tu listu. Radikalna vlada je tražila da se radi rešenja trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom i namesničkog pitanja održi vanredna skupština, namesnici nisu hteli da je sazovu. Nikola Pašić, kao predsednik ministarstva, zapretio je tada ostavkom svoga ministarstva. Međutim, namesnici Jovan Ristić i Jovan Belimarković su ostavku prihvatili onoga momenta kada su je radikali podneli: vlada liberala bila je već sastavljena, pod predsedništvom Jovana Avakumovića.⁵

Liberalni kabinet imao je pred sobom krupne partijske zadatke u sklopu državne organizacije, ali su svi oni bili podređeni sprovođenju izbora za skupštinu. Liberali, bez skupštinske većine, morali su da idu na izbore; radikali su to samo i čekali, ubeđeni da će na izborima sigurno pobediti. Nisu predviđali mogućnosti vlade da pripremi i sprovede izbore onako, kako to njoj najviše odgovara, sa tim su računali, ali su na kraju ipak bili iznenađeni koliko su liberali mnogo izvukli iz tih mogućnosti.

Izborni postupak po zakonu od 1890.

Zakon o izborima narodnih poslanika od 1890. godine u mnogome se razlikuje od Zakona o izborima narodnih poslanika od 1870. godine. Razlike su određene različitim ustavima kao njihovim osnovama. Ustavom od 1888. godine uvode se u život nove ustanove: neposredno i tajno glasanje, stalni sastav biračkih odbora, kandidacione liste, okruzi (administrativni) kao izborna tela, Državni odbor, glavni birački odbori, glasanje kuglicama, princip srazmernog predstavnštva, i dr.

Radikali se pri debati u ustavotvornom odboru nisu slagali s mnogim novim ustanovama, ne samo onim očigledno nedemokratskim (izborni cenzus), već i sa onim koje su se smatrale kao garancija slobodnih izbora i parlamentarnosti (tajno glasanje, princip srazmernog predstavnštva). Ali, Ustav je obavezivao na njihovo donošenje, i one su sprovedene u Privremenom izbornom zakonu, koji je doneo uži ustavotvorni odbor. Zakonom o izboru narodnih poslanika od 1890. godine, koji su radikali doneli sa radikalnom skupštinskom većinom, već se pokazuju izvesna odstupanja. Pri tome su radikali upotrebili šire tumačenje Ustava, da bi sprovedeli svoju političku koncepciju.

Pre svega, to je slučaj sa odredbama o imovinskom izbornom cenzu i izračunavanju broja poslanika prema broju poreskih glava. Priznavanjem biračkog prava zadrugarima bez obzira koliko neposrednu porezu plaćaju, radikali su u stvari smanjili cenz i time povećali broj svojih birača sa sela. Radikali su povećali i broj seoskih poslanika, na taj način što su odredbu čl. 79. Ustava o određivanju broja poslanika prema broju poreskih glava, kao i istu odredbu privremenog izbornog zakona od 1889. godine, dopunili odredbom po kojoj se u taj broj računa i broj poreskih

⁴ B. Petrović, *Jovan Ristić, biografske i memoarske beleške*, Beograd 1922, 182.

⁵ Petrović, n.d., 178—189.

glava svih zasebnih izbornih tela u okrugu.⁶ Time se povećao broj poreskih glava u okruzima, što je povećalo broj poslanika koje biraju okruzi, sa kojima su radikali bolje saradivali, nego sa poslanicima iz varoši.

Međutim, ono što je tipično radikalno u izbornom zakonu od 1890. godine, to je uloga organa opštinskih vlasti u pripremama i sprovođenju izbora. Opštine su dobile primarniju ulogu u sprovođenju izbora od državnih organa vlasti. Time se sasvim menjaju izborni sistem i izborna procedura. Opštinski organi vlasti, kao organi koji su pripremali i sprovodili izbore, bili su novo sredstvo da se izbori organizuju i sprovedu onako kako to stranci koja je na vladi najviše odgovara.

Izborne jedinice bile su administrativni okruzi. Kako su oni po Zakonu o administrativnoj podeli zemlje bili nejednaki, svaka izborna jedinica birala je onoliko poslanika koliko je imala pravo prema „broju njegovih poreskih glava, računajući u taj broj i broj poreskih glava varoši toga izbornog okruga koje biraju za sebe poslanike” (čl. 5. Zakona o izborima narodnih poslanika). Ustav je postavio srazmeru: na svakih 4.500 poreskih glava bira se jedan poslanik, a ako višak poreskih glava u izornoj jedinici bude veći od 3.000, onda ta izborna jedinica bira još jednog poslanika (čl. 79. Ustava). Koliko koji okrug ima poreskih glava i koliko će poslanika prema tome svaki okrug birati određuje naročito telo, Državni odbor, čiji sastav i način rada reguliše čl. 8. Zakona o izborima narodnih poslanika.

Formiranje i rad Državnog odbora novina je koju uvodi Ustav od 1888. godine. Ovo telo ima zadatak da istovremeno sa objavljivanjem izbornih jedinica i objavljivanjem broja poslanika koji bira svaka izborna jedinica, odredi i predsednike svih biračkih odbora u zemlji. Taj posao Državni odbor obavlja saglasno zakonskim odredbama o tome ko i gde može biti predsednik biračkog odbora. Državni odbor se sastojao, po čl. 80. Ustava, od predsednika Državnog saveta, predsednika i oba potpredsednika poslednje Skupštine, i predsednika Kasacionog suda. U konkretnim političkim uslovima 1892. godine, Državni odbor je bio sastavljen od radikala.

Zavođenjem stalnih biračkih spiskova, azbučnih i neazbučnih, trebalo je da se izbegne uvođenje u spiskove lica koja zbog neplaćene poreze nisu imala biračko pravo. Za birački odbor birački spisak bio je jedini dokaz o postojanju biračkog prava građana. Na osnovu biračkog spiska opštinski sud bio je dužan da svakom licu koje je platilo porezu izda biračku kartu, kojom ono pristupa glasanju kod biračkog odbora na glasačkom mestu. Biračke karte štampale su se u Državnoj štampariji po obrascu, i one su se u zakonom određenom roku slale opštinama po naredbi ministra unutrašnjih dela. Opštinski sudovi su imali dužnost da njihovu podelu vrše odmah čim ih budu dobili. Kako je sa biračkim kartama bilo 1893. godine, videćemo, doćnije.

Novina po Ustavu i Zakonu o izborima narodnih poslanika bile su i kandidatske liste. Po izbornom zakonu od 1870. godine za poslaničke kandidate glasalo se pojedinačno, a sada je uvedeno glasanje po listama. Ulogu sastavljača kandidatskih lista faktički su za sebe prisvojile tri

⁶ Čl. 81. i 82. Ustava određeno je da za sebe biraju poslanike, odnosno kao zasebna izborna tela, određene su 23 varoši i dve seoske opštine.

političke stranke u Srbiji. Pored monopola vrhovnih organa svake stranke u pogledu sastavljanja lista svojih kandidata, ove su stranke imale taj monopol i prema neopredeljenim biračima. Svaki birač morao je glasati za jednu od predloženih lista, dakle za jednu od partija, bez obzira što nije pripadao ni jednoj. A sa ovom grupom glasača, koja se je svakako od izbora do izbora opredeljivala različito, računale su sve stranke.

Za svako glasačko mesto unapred je bio sastavljen birački odbor, što je opet bila jedna novina. Ranije su se birački odbori sastavljali neposredno na samoj izbornoj skupštini. Birački odbor koji se obrazuje radi primanja glasova na svakom glasačkom mestu činili su po čl. 58. Zakona o izborima: 1. jedan opštinski odbornik ili njegov zamenik (koga je opštinski odbor izabrao); 2. jedan predstavnik onih kandidatskih lista koje imaju svoje predstavnike; 3. jedan sudija, sudski činovnik ili pravnik, koji će u isto vreme, on ili njegov zamenik, biti predsednik biračkog odbora. U čl. 59. istog zakona odstupa se od odredbe da predsednik biračkog odbora mora biti sudija, sudski činovnik ili pravnik. To može biti i lice koje je završilo koji drugi fakultet, kao i neku stručnu školu. U poslednjem odeljku čl. 59. predviđeno je da će predsednika u nekom nepredviđenom i vanrednom slučaju moći da zameni predsednik opštine ili njegov zamenik. Stranke na vlasti starale su se da se na glasačkim mestima, za koja je Državni odbor predvideo predsednika biračkog odbora drukčije stranačke orijentacije, takav predsednik ne pojavi u određeno vreme i da ga njihov predsednik opštine zameni. Zbog te mogućnosti, odnosno zbog uloge predsednika biračkog odbora na izborima, stranke su nastojale da imaju što više svojih predsednika opština, koji bi mogli u „vanrednim“ slučajevima da zamene određene predsednike biračkih odbora.

Glasalo se ne usmeno, nego kuglicama. Glasanje je bilo tajno i neposredno. Za svaki pritisak vlasti ili koga drugog bile su predviđene stroge kazne (čl. 73, 130, 135. i dr. Zakona o izborima narodnih poslanika). To ipak neće učiniti izbore slobodnim.

Za utvrđivanje rezultata glasanja predviđen je naročiti organ, koji izborni zakon od 1870. godine nije poznavao. To je glavni birački odbor, koji se nalazi u svakoj izbornoj jedinici, sem varoši koje biraju po jednog poslanika, jer sumiranje glasova ovde vrši birački odbor, koji je glasanje sprovodio. Sastav glavnog biračkog odbora je takođe unapred određen: predsednik je jedan od članova Državnog saveta ili Kasacionog suda, a članovi jedan član stalnog okružnog odbora, jedan član Apelacionog suda ili predsednik prvostepenog suda, predsednik mesnog opštinskog suda ili njegov zastupnik, kao i po dva predstavnika svake kandidatske liste.

Glavni birački odbor pregleda sve izborne akte, pri čemu posebnu pažnju obraća na odvojena mišljenja i primedbe u zapisnicima biračkih odbora na glasačkim mestima, a stavlja svoje primedbe na tok izbora. Način utvrđivanja izbornih rezultata propisan je u čl. 93. Ustava, odnosno u čl. 86. i 87. izbornog zakona. Za varoši koje biraju jednog poslanika sproveden je princip većine, apsolutne ili relativne, a za varoši koje biraju više poslanika kao i za okruge, princip srazmernog predstavnništva, tj. sistem izbornog količnika. Prilikom diskusije u ustavotvornom odboru sistem izbornog količnika kritikovali su najviše radikali.

Oni su, kao najjača stranka, tražili jednu solidnu većinu, a time i homogenu vladu, i bili protiv obezbeđenja prava manjini, koje se ovim sistemom (srazmernog predstavnštva) postizalo.

Glavni birački odbor vrši podelu poslaničkih mandata po kandidat-skim listama, na osnovu prebrojavanja i sabiranja prema glasačkim spiskovima i zapisnicima o broju kuglica, nađenih u kutijama na svakom glasačkom mestu. Zatim, određuje koji su kandidati izabrani za poslanike, objavljuje rezultate glasanja i izabranim poslanicima izdaje punomoćstva. Zapisnik o svom radu, potpisan od svih članova biračkog odbora, sa odvojenim mišljenjima, ako ih je bilo, glavni birački odbor šalje Narodnoj skupštini, preko ministra unutrašnjih dela.

Sva ova tela, po obavljenom zadatku, prestaju da postoje. Sve dalje radnje u vezi sa izabranim poslanicima preuzima i vrši Narodna skupština, kao što se i žalbe protiv izbora šalju njoj, bilo neposredno, bilo preko ministra unutrašnjih dela.

Sa ovakvom izbornom procedurom imali su da izvrše izbore za narodnu skupštinu liberali 1893. godine. Po toj izbornoj proceduri izvršili su radikali izbore za vanrednu zakonodavnu Skupštinu 1889. godine i za prvu redovnu Skupštinu posle Ustava 1888. godine. Ali, radikalni i liberalni izbori, izvršeni po istom Zakonu o izborima, među sobom se vrlo mnogo razlikuju, s obzirom na različite političke situacije u kojima su izbori izvođeni. Radikali su izbore za prvu redovnu Narodnu skupštinu izvodili 1890. godine, dve godine posle Ustava koji je radikalna Velika narodna skupština donela, i posle prve uspele probe čitavog sistema na izborima za vanrednu običnu Narodnu skupštinu, u septembru 1889. godine. Na prvoj redovnoj zakonodavnoj Skupštini od 1890. godine, radikala je bilo preko 100, liberala 15, naprednjaka 1. Liberali su izbore za skupštinu morali da izvedu osvajajući pozicije, koje su radikali držali, kao preduslov za bilo kakav uspeh na izborima. Liberali su od svega imali 15 svojih poslanika u Skupštini.

Zakon o opštinama, čije će se pojedine odredbe pokazati kod tzv. opštinskog pitanja u izborima, kada su one primenjivane i tumačene, povezuje se sa Zakonom o uređenju okruga i srezova od 1. jula 1890. godine (s izmenama od 18. decembra). Ova dva zakona, uzeta zajedno, sadrže sve što su radikali sproveli od svojih ranijih zamisli o samoupravi u Srbiji.

Pored opštinske samouprave, radikalna skupština je stvorila i samoupravu u srezovima i okruzima, kao mešovit sistem državne i samoupravne vlasti. Pod načelom samoupravnosti, bilo je skriveno načelo jednopartijske uprave od skupštine do opštine. Taj jednopartijski sistem bio je nužan radi dolaska na vlast i radi održanja na vlasti. Najmanje je bilo sukoba između samoupravne i upravne vlasti kada su one bile jednopartijske, a najčešći sukobi između njih bili su onda kada su one bile mešovite po svom partijskom sastavu.

Samoupravni sistem, sa srezovima i okruzima kao samoupravnim jedinicama, novina koju je uveo radikalni Zakon od 1890. godine o uređenju okruga i srezova, bio je u ovim okvirima neizgrađen i neusaglašen sa opštinskom samoupravom. Radikali su za dve godine primene ovog zakona vrlo malo uspeli da samoupravnim organima u ovim samo-

upravnim jedinicama dadu čistije samoupravne odlike.⁷ Ima se utisak da su ih radikali stvarali kao svoje partijske organe, odbore i podobore u partijskoj organizaciji. Čak su i opštine tako organizovali i orijentisali, kao da su svi samoupravni organi bili samo partijska administracija radikala.

Posle Ustava, kada je uloga samoupravnih organa u izborima bila zakonski regulisana, radikali su odmah i u praksi sproveli taj svoj projekt na preorijentaciji uloge samoupravnih organa. U jednom dahu su sprovodili reformu u reorganizaciji opština i u formiranju novih samoupravnih jedinica i organa, i još iste godine imali mogućnosti da isprobaju funkcionisanje čitavog sistema. Dok je u prvoj fazi posle Ustava ceo sistem organa za sprovođenje izbora bio skoro potpuno radikaln, odnosno sve više i više to postajao, sa dolaskom liberala i sa njihovim osvajanjem pozicija sa vladinog trona, sistem je postajao sve više mešovit. To je bio i glavni uzrok zaošttravanja izborne borbe krajem 1892. godine i početkom 1893.

Zakon je predviđao opštinske časnike, sreske izaslanike i okružne odbore kao partijske organe koji nose izborne programe i akcije stranke koja je na vladi i stranke koja nije na vladi. Jedina razlika između upravnih i samoupravnih organa bila je u tome što je upravne organe vlada odmah po dolasku prilagođavala svojim partijskim interesima, dok je za samoupravne organe morala tražiti posredan put. Posebno stoga, što je partija oterana sa vlasti, sada u opoziciji, bila potpuno okrenuta samoupravnom sistemu, gde je jedino mogla živeti i raditi, odakle je jedino mogla povratiti izgubljene pozicije. U toj borbi na samoupravnom polju, odnosno osvajanju pozicija na tome polju, snage su bile nejednake. Stranka na vladi imala je pomoć organa državne vlasti, koja nije bila mala, s obzirom na povezanost upravnih i samoupravnih organa vlasti i malu njihovu stvarnu samoupravnost.

U ovom prekorednom izbornom periodu javlja se jedan takav žestok sukob između upravnih i samoupravnih vlasti upravo zato, što su bile različitog partijskog sastava, i što su težile jednopartijskom sistemu. U sukob su stupile upravne i samoupravne institucije jedne partije s takvim institucijama druge partije. U ovom sukobu našla se čitava samoupravna zgrada u Srbiji. Tu su samoupravni organi različitog stepena bili različito orijentisani. Jedina smernica im je bila partijska pripadnost i partijska boja, nije bilo potrebe da se to i sakrije; sukob je bio otvoren, čak vrlo žestok i između samih samoupravnih organa. On se naročito zaošttrava neposredno pred februarske izbore 1893. godine.

Prpripreme liberalne vlade za izbore

Vlada Jovana Avakumovića nije mogla izići pred radikalnu skupštinu, pa je zato preduzela mere da je raspusti. Ukazom od 1. oktobra 1892. godine namesništvo je sazvalo skupštinu za 1. novembar, ukazom

⁷ O buržoaskom karakteru samouprave u Srbiji vidi D. Janković, *O programima i borbama za lokalne samouprave u Srbiji XIX veka*, Nova misao III/1953, 403—419.

od 25. oktobra odložilo je za 28. decembar, a već ukazom od 25. decembra raspustilo je Narodnu skupštinu. Izbori su raspisani za 25. februar 1893. godine, a saziv Skupštine naređen za 25. mart.

Posle smrti trećeg namesnika, generala Koste Protića, kraljevsku vlast vršila su dvojica namesnika, Jovan Ristić i Jovan Belimarković, oba liberali. Liberalna vlada smenila je na vlasti vladu Nikole Pašića, posle njene ostavke, koju su namesnici prilično meočekivano prihvatili. To je sve što su liberali imali 9. avgusta 1892. godine. Sve druge upravne pozicije držali su do 9. avgusta radikali.

Već prvih dana po dolasku liberala na vladu, u mesecu avgustu, situacija se u mnogome izmenila. Liberali su postali okružni i sreski načelnici, upravnici grada, Beograda i Niša. I niži policijski organi izgledaju sada sasvim drukčije. Svuda gde je liberal mogao zameniti radikala, a da je to bilo u moći vlade, on ga je zamenio. Vlada Jovana Avakumovića sprovela je u resoru ministarstva unutrašnjih dela, u periodu svoje vladavine od 9. avgusta 1892. godine do 1. aprila 1893. godine, ukupno 525 ukaza o postavljenju i razrešenju (o postavljenju 358, o razrešenju 167). Sa 358 ukaza postavljeno je 1. 587 lica, a putem 167 ukaza razrešeno je 350 lica: po čl. 76. Zakona o činovnicima 227 lica, po čl. 70. istog zakona 64 lica, dok je kod 59 lica uvažena ostavka.⁸

Radikali su s ovim računali, jer je to bila uobičajena praksa posle svake promene vlade. Nijedna stranka ovde nije činila izuzetak, osim ako nije imala dovoljan broj spremnih ljudi iz svoje stranke za određena činovnička mesta. Međutim, radikali su i dalje imali u državnoj organizaciji svoje jake pozicije. Državni savet, Glavna kontrola, Kasacioni i Apelacioni sud i prvostepeni sudovi bili su radikalni po svome članstvu. Oni su to ostali i posle dolaska liberala na vladu, jer liberali nisu tu mogli ništa izmeniti. Članovi Državnog saveta bili su, po čl. 142. Ustava, postavljeni za ceo život, nisu mogli biti mimo svoje volje uklonjeni sa dužnosti i prevedeni u druga zvanja državne službe, niti stavljeni u penziju. Isto tako, menjanju u ovim organima stajalo je na putu načelo sudijske nezavisnosti, nepokretnosti i stalnosti.

Za predstojeću izbornu borbu radikali su imali svoj Državni savet i svoje sudove. Državni savet je imao posebno značajnu ulogu u onoj etapi predizbornih priprema, kada liberali preuzimaju opštinske uprave iz ruku radikalnog opštinskog časništva. Savet je bio organ koji je donosio završna rešenja o predmetima opštinskih izbora. Sem toga, Državni savet je bio za beogradsku opštinu ono što je za ostale opštine u Srbiji bio stalni okružni odbor, pa je u složenoj situaciji izjave nepoverenja radikalnoj opštinskoj upravi u Beogradu i izbora nove uprave, Državni savet tu svoju ulogu stalnog okružnog odbora i odigrao. Kad se ima u vidu uloga opštinskih organa vlasti u pripremama i sprovođenju izbora, jasno je bilo kakvo je preimućstvo imati u izbornoj borbi svoj Državni savet, kako je jako izborno sredstvo bilo, — odnosno trebalo da bude- izvršno rešenje Državnog saveta.

Pred liberalima je bio ogroman posao promene opštinskog časništva, jer su skoro sve opštine bile u rukama radikala. Radikali su, sprovodeći

⁸ *Srpske novine* od 9. avgusta 1892. godine do 5. aprila 1893. godine; Čl. 70. Zakona o činovnicima reguliše odlazak činovnika u stanje pokoja sa penzijom, a čl. 76. istog zakona odlazak u stanje mirovanja bez penzije, tj. otpuštanje iz službe.

ustavne odredbe o opštinama, napravili od velikih naprednjačkih opština, po dve-tri manje, a istovremeno u ovim novim opštinama obrazovali svoje uprave. Tamo, gde su opštine ostajale u starim granicama, radikali su pod vidom usaglašavanja s novom ustavnom situacijom i novim zakonom naređivali nove izbore i preuzimali opštinska časništva. S dolaskom liberala na vladu, ostavši bez vlade, radikali se okreću sasvim opštinama i brane ih od napada liberala, svuda gde su to bili u stanju: branili su svaku svoju sudnicu, u okružnom odboru i u Državnom savetu kao i na licu mesta.

Preuzimanje opština, započeto odmah po dolasku liberala na vladu, proteže se kroz čitavu njihovu vladavinu. Taj posao je zbog svoje osetljivosti zahtevao dosta vremena, truda i umešnosti. U pitanju je bio čitav niz radnji, koje su se samo u jednom cilju obavljale, a čiji je krajnji ishod ipak bio neizvestan i uslovljen mnogim činiocima.

Liberali su znali kakvu ulogu imaju opštinski organi u pripremama i sprovođenju izbora, — koliko su izbori i njihov ishod zavisili od policijskih organa, a koliko od opštinskih samoupravnih organa. Stojan Ribarac, ministar unutrašnjih dela u vladi od 9. avgusta 1892. godine izjavio je u jednoj skupštinskoj debati, mnogo pre no što će postati ministar ove vlade: „Kad uđete u nov izborni sistem, kad ocenite, kad pročitate nov izborni red, vi ćete priznati da se ceo izborni laboratorijum nalazi u rukama kmetova opštinskih.”⁹ Po dolasku na vlast, u resoru koji je nadležan za organizovanje i pomaganje izbora, Stojan Ribarac je sa celim policijskim aparatom, pripremio, organizovao i sproveo čitav posao preuzimanja opština od radikala.

Izborne funkcije opštinskih organa uprave po zakonu od 1890. godine bile su: sastavljanje biračkih spiskova (čl. 20.), izdavanje biračkih karata (čl. 37.), određivanje članova opštinskog odbora za članove biračkih odbora (čl. 82. i 58.), a pored toga, kad predsednik biračkog odbora koga je Državni odbor odredio nije u mogućnosti da zbog vanrednih prilika i nepredviđenog slučaja obavlja tu svoju funkciju, zamenjuje ga predsednik opštine ili njegov zamenik. (čl. 59.). Po svojoj važnosti za ishod izbora, ne može se nijedna od ovih funkcija opštinskih organa posebno izdvojiti. Liberalima su sve one bile potrebne, kao garancija za uspeh, s obzirom da su na poslednjoj skupštini imali svega 15 poslanika, a za minimalnu većinu bilo im je potrebno 68 poslaničkih mandata.

Nastojeći da preuzme opštine, liberalna vlada nije do kraja ostala u granicama zakona ni tamo, gde je pošla od zakonskih odredaba. To je npr. slučaj kod izjave nepoverenja radikalnom opštinskom časništvu; u pogledu odnosa upravnih vlasti i stalnih okružnih odbora, koji su i posle promene radikalnog opštinskog časništva ostajali u rukama radikala (birali su se na tri godine, a prethodne su godine bili izabrani); zatim, u odnosu sa Državnim savetom, čija su rešenja u predmetima novih izbora bila izvršna, a koja nova policijska vlast nije izvršavala, kada joj nisu odgovarala. Tome je doprinela nelogičnost u zakonu: izvršna rešenja Državnog saveta izvršavala je državna vlast, kojoj je ostavljeno da ceni koja će rešenja izvršiti, a koja ne, a da na izvršenje nije mogla biti primorana.

⁹ Reč Stojana Ribarca u debati o verifikaciji mandata, Stenografske beleške o radu vanredne Narodne skupštine od 1889., 45.

Liberalna vlada je još manje radila u skladu sa zakonom kod promene opštinskih časnika putem izvršnih organa. To pravo po zakonu ona nije imala, jedino je mogla da predloge u smislu razrešenja sa dužnosti opštinskih odbornika podnosi Državnom savetu, koji je po tim predlozima donosio odluke. Ali, liberalna vlada bila je na to primorana jer je znala da Državni savet neće razrešiti dužnosti radikalne predsednice opština, tako potrebne radikalima u predstojećoj izbornoj borbi. Zato ih je ona sama razrešavala od dužnosti, kad im je nalazila i stvarala krivice, a na njihovo mesto postavljala tzv. regente opštinske vlasti. Odmah posle promene vlade, u opštinama je nastalo vrenje, pod uticajem radikala i njihove agitacije u narodu. Borba je prenesena na opštinski teren, jer se predviđala akcija liberalne vlade oko preuzimanja opština, pa su se radikali spremali za otpor. Radikali su svojim biračima doviknuli: „Ne dajte opštine!” Radikalni birači su to prihvatili, i prilikom promene opštinskih časništva, bilo putem izjave nepoverenja ili putem proste njihove zamene regentima-liberalima, dolazilo je do mnogih sukoba. Državni savet je u ovim sukobima bio konačni arbitar. Na svakoj od sednica Državnog saveta koje su u ovom periodu bile češće nego inače, bilo je preko deset slučajeva sukoba u opštinama. Rešenja Državnog saveta bila su izvršna, ali ne i izvršavana.

Proces preuzimanja opština putem izjave nepoverenja starom opštinskom časništvu tekao je kroz više faza. Prvo je trebalo naći razloge za izjavu nepoverenja. Kod iznalaženja razloga liberali su se prvo okrenuli nesređenom finansijskom stanju u opštinskim prihodima i rashodima. Tako napr. 114 građana ribarske opštine potpisalo je akt nepoverenja dotadašnjem opštinskom časništvu sa obrazloženjem: „jer kod se do kase dotakao, on je ponešto makao”.

Posle ovog prvog poteza liberala, sledio je potez radikalnog opštinskog suda, koji je pristupao ispitivanju potpisnika na aktu nepoverenja. Ono se redovno završavalo rešenjem: „... iz dobivenih uverenja da su mnogi građani potpisati na aktu bez njihovog odobrenja i prema tome sud ne može pokloniti vere ovoj tužubi”;¹⁰ ili „... pošto se uverio, da mnogi potpisnici na aktu nepoverenja nisu pored plaćuće glave, te da nemaju pravo glasa na opštinskom zboru, a mnogi su svoj potpis oglasili za nevažeći, jer sa njihovim znanjem nisu ni potpisani, to je sud našao da nema mesta niti zakonski uslova, da se zbor saziva.”¹¹ Proces ispitivanja potpisnika na aktu nepoverenja trajao je dugo i namerno je bio odugovlačen, a kako se liberalima žurilo, liberalni načelnici su obično obustavljali od izvršenja ova rešenja opštinskih sudova i zakazivali zborove građana. Primitivši da „nekoje vlasti nepravilno shvaćaju svoja prava i vrše svoje dužnosti koje su im propisane članom 13. Zakona o opštinama prilikom izjave nepoverenja”, ministar Stojan Ribarac u jednom raspisu iznosi u čemu su nepravilnosti postupanja opštinskih sudova i opštinskih odbora kod ovih izjava nepoverenja od strane građana, i daje mišljenje i uputstvo šta je u takvim slučajevima nadležan jedino da čini opštinski sud: „Razlozi kojim se akt nepoverenja motiviše, mogu biti i prividni. Sud opštinski nema prava da to ocenjuje, jer taj

¹⁰ Stenografske beleške vanredne Narodne skupštine za 1893., Izveštaj istražnog skupštinskog odbora, Prilog X, 23., Sud opštine ribarske, akt Br. 924.

¹¹ Arhiva Srbije (u daljem tekstu: AS), Ministarstvo unutrašnjih dela 2/40—1893.

akt može biti i bez ikakvih razloga i pobude, i sadržavati prostu izjavu nepoverenja i ništa drugo.”

Na osnovu ministrovog raspisa sreske vlasti održavale su zborove, dok je redovni postupak kod viših samoupravnih i državnih vlasti bio još u toku. Zborovi su u više slučajeva izjavljivali nepoverenje tadašnjoj opštinskoj upravi i birali drugu, sastavljenu od kandidata koje su liberalni činovnici isticali. I dok je žalba po jednoj nezakonitoj radnji sreskog načelnika bila kod viših organa, opštinski sud ili pojedini od zbačenih opštinskih časnika, već su pisali drugu molbu stalnom okružnom odboru ili direktno Državnom savetu. Za to vreme policijske vlasti su sprovodile u delo odluku opštinskih zborova. Tu su sukobi doživljavali kulminaciju. Dok se ostajalo na pravnim rešenjima i pismenim aktima, radikali, koji su bili u većini skoro u svim opštinama, strpljivo su čekali rešenja nadležnih vlasti. Čim su policijske vlasti počele da sprovode u delo svoja rešenja, radikali su ustajali u odbranu svoga opštinskog časništva. Oni, jednostavno, nisu dozvoljavali izvršenje policijskih rešenja. Zaposedali su sudnice, branili „svoju kuću”¹². Policijska vlast je vrlo često, tamo gde se nije usudila da ih sama otera, pozivala u pomoć vojsku,¹³ ili je otvarala novu sudnicu za svoje opštinske regente. Tako je u jednoj opštini bilo po dva opštinska časništva, jedno koje je dobilo savetsko rešenje, i drugo koje je radilo bez pečata, ali sa kojim su sve zvanične vlasti opštine u službenim poslovima. Zajedničko im je bilo to što su oba sebe smatrala zakonitim, i što su tek budući događaji mogli dati za pravo samo jednom od njih, što je ponajmanje zavisilo od zakona i zakonitosti.

Drugi način promene opštinskih časnika bio je njihovo kažnjavanje, uz predlog za razrešenje sa dužnosti koji su načelnici podnosili Državnom savetu. Kako od radikalnog Državnog saveta liberali nisu mogli očekivati za sebe povoljno rešenje u pogledu radikalnih kmetova, to su načelnici sami razrešavali od dužnosti opštinske časnike, predsednike i kmetove, pa i odbornike. Zakonskih razloga za to bilo je mnogo, a često se sreski načelnici nisu ni trudili da nalaze razloge. Tako je, naprimer, načelnik sresa drgačevskog Nikola Jovanović naredio sudu opštine donjo-kravaričke „da razreši od dužnosti predsednika iste opštine zato, što predsednik iste opštine ni ukoliko ne odgovara duhu današnjeg vremena, niti pak državnim potrebama.”¹⁴ Sva su ova rešenja državnih vlasti, po Zakonu o opštinama, dolazila pred Državni savet na konačno rešavanje, pa je i sa njima bivalo kao i s rešenjima o izjavi nepoverenja opštinskim časnicima.

Pored odnosa opština prema državnim organima (sreskim i okružnim načelnicima) i prema Državnom savetu, ovde su se naročito ispoljili i odnosi između samih samoupravnih organa: opštinskih odbora i stalnih okružnih odbora.

Članovi stalnih okružnih odbora po čl. 76. Zakona o uređenju okruga i srezova birani su na tri godine, tako da su prilikom promene vlade od 9. avgusta i preuzimanja poslova oko promene opštinskih uprava, ovi odbori ostajali i dalje u rukama radikala. Zbog toga su i oni došli

¹² AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 4/145—1893.

¹³ D. Todorović, *Goračička buna — 1893.*, Istorijski Arhiv, Čačak, 1965.

¹⁴ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 6/97—1893.

pod pun udar policijskih vlasti. I njihova rešenja, koja su donosili kao neposredno nadležni organi po žalbama zbačenih opštinskih časnika, bila su isto tako neizvršavana, a odluke obustavljane, kao što je to bio slučaj sa rešenjima Državnog saveta. Ali, ovde su se državne vlasti zaklanjale iza zaštite interesa države, o kojima, navodno, nisu dovoljno vodili računa samoupravni organi.

Sve dalje akcije liberalne vlade ukazuju na to da ona nije imala mnogo uspeha u preuzimanju opština, da i tamo gde je postavila svoje ljude nije mogla biti sigurna da će oni i ostati, ili da će im radikali dozvoliti da nesmetano i dalje obavljaju svoje funkcije.

Biračke spiskove sastavljali su opštinski sudovi, ali su ih podnosili na uvid prvostepenom sudu u okrugu. I tu je dolazilo do sukoba. Radikalni prvostepeni sudovi su vraćali spiskove liberalnim opštinskim sudovima, ako nije na njima bilo dovoljno radikala, a potvrđivali spiskove radikalnih opštinskih sudova.

Na osnovu biračkih spiskova izdavale su se biračke karte. Tu je takođe imao izvesne nadležnosti ministar unutrašnjih dela. Ministar je svojim raspisom (od 16. januara, 1893. godine, broj 509) propisao način izdavanja biračkih karata, ma da je to bilo tačno utvrđeno Zakonom o izborima narodnih poslanika. Raspisom je menjao način propisan zakonom; naređivao je, naime, da se spiskovi podvrgnu kontroli kod sreskih poreskih organa, odnosno kod sreskog načelnika, koji će potom ovaj spisak overiti i potvrditi da je ispravno sastavljen prema opštinskim poreskim knjigama.

Sledeća faza je potpuna novina, koja se ne može pravdati pravom ministra da tumači i objašnjava zakone u svojim raspisima. „Prema ovako podnesenim i ispravno nađenim spiskovima”, — kaže se dalje u raspisu — „sreska će vlast *odmah* staviti predsedniku opštine ili njegovom zameniku na raspoloženje potreban broj karata biračkih, na koje će se odmah tu, a pod kontrolom svojim po spisku i adresovati na ime svakog pravnog glasača, utvrditi pečatom i potrebnim potpisima prema čl. 35. Zakona o izborima narodnih poslanika, i tek tako popunjene odneće primalac i predati glasačima, na čije ime glase.” Stojan Ribarac je, dakle nadležnost koju je u vezi s izdavanjem biračkih karata imao opštinski sud, preneo na sreskog načelnika, čime je povredio izborni zakon. Ova posebna procedura u vezi s izdavanjem biračkih karata je komplikovala stvar u toj meri, da su i kraljevski namesnici i sam ministar unutrašnjih dela, bili pretrpani žalbama zbog neizdavanja biračkih karata. U izveštaju istražnog odbora navedeno je da je kod prvostepenih sudova bilo podignuto protiv sreskih načelnika kao i protiv opštinskih predsednika, ukupno 595 tužbi. „Vlasti nadzora ni do danas biračke karte i ostali izborni materijal ne daju opštinskim vlastima u našem okrugu kao jedino nadležnu za izdavanje karata glasačkih i spremu ostalog, za pravilan i zakonit izbor narodnih poslanika” — saopštavaju kraljevskim namesnicima Ranko Tajsic, P. K. Šolajic, Mika Danilovic i još hiljade drugih potpisnika iz okruga rudničkog, dvadeset dana pre izbora.¹⁵ Bilo je slučajeva da karte nisu izdate ni neposredno pred izbore, kao i da uopšte nisu izdate. Liberali su postupali onako

¹⁵ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 6/98—1893.

kako im je odgovaralo prema računici koju su pravili kod izdavanja biračkih karata: koliko je karata izdato radikalima, a koliko liberalima, da bi imali kontrolu koliko još karata mogu izdati radikalima.

Radikali su proglasima savetovali svojim biračima: „...kojima nisu date biračke karte oni sa poreskim knjižicama, pa svi složno u opštinu na glasanje za poslanike.”¹⁶

Pitanje ličnosti koje će biti predsednici glavnih i mesnih biračkih odbora bilo je jedno od najvažnijih pitanja za sprovođenje izbora, zbog uloge predsednika biračkih odbora u pripremama, izvođenju i sumiranju rezultata glasanja. Jedan od razloga za preuzimanje opština i nastojanja radikalne i liberalne stranke da iz svojih redova imaju što više opštinskih predsednika, bila je uloga opštinskih predsednika kao predsednika biračkih odbora. Po čl. 59. Zakona o izborima narodnih poslanika bilo je predviđeno u kojim slučajevima su predsednici opština mogli biti i predsednici biračkih odbora. Policijski organi su neposredno pred izbore stvorili uslove za primenu ove odredbe, nastojeći da spreče odlazak izabranih predsednika biračkih odbora na glasačka mesta, ako su ovi bili radikali. Ako se desilo da predsednici biračkih odbora nisu mogli prisustvovati glasanju u opštinama, „u kojima se dotle opštinskoj upravi nije moglo izjaviti i izglasati nepoverenje (a to su mahom one opštine, nastanjene vlaškim elementom), kmetovi su na dan izbora izbacili predstavnike liberalnih i naprednjačkih lista, pa ostavši sami na biralištu, prosto sasuli sve „kuglice” u radikalnu kutiju, i sa svojim čatom načinili zapisnik: da nije bilo nijedne kuglice, ni u liberalnoj ni u naprednjačkoj kutiji”. Tako se „po uputstvu iz Požarevca, radilo u svim onim vlaškim opštinama, u kojima se „biranje” vršilo bez predsednika biračkog odbora.”¹⁷

Predsednike biračkih odbora naimenovao je za to posebno stvoren organ. — Državni odbor. Po svome sastavu, on je bio radikalan. Predsednik Državnog odbora bio je predsednik Državnog saveta, Dr. Laza Dokić, a članovi su bili predsednik i oba potpredsednika poslednje Narodne skupštine, i predsednik Kasacionog suda, svi osim predsednika Kasacionog suda, radikali. Takav Državni odbor trebalo je da izvrši raspored poslaničkih mandata po izbornim okruzima, kao i raspored predsednika glavnih i mesnih biračkih odbora. U tome poslu oni su bili obavezni da poštuju zakonske uslove potrebne za funkciju predsednika biračkih odbora, kao i rokove u vezi sa rasporedom. Odboru su stajali na raspoloženju potrebni izveštaji iz ministarstva unutrašnjih dela, finansija i prosvete.

Iz spiskova koje su sreski načelnici dali okružnim načelnicima, a ovi ministarstvu unutrašnjih dela, u spisak koji je ministarstvo unutrašnjih dela uputilo Državnom odboru, uneta su bila samo lica koja su prošla zakonsku cenzuru i ličnu cenzuru sreskih i okružnih načelnika, liberala, koji su dobro znali koga mogu predložiti za predsednika biračkog odbora; kao i cenzuru ministarstva unutrašnjih dela, koje je prethodno bila sastavilo generalni plan rasporeda predsednika biračkih odbora u zemlji. Taj bi plan sigurno bio definitivni, da je vlada imala

¹⁶ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 4/143—1893.

¹⁷ K. Jezdić, *Stojan D. Jovanović-Ribarac, političar i državnik*, Beograd, 1928, 133—134.

posla sa Državnim odborom liberalnog sastava. Radikalni Državni odbor je taj raspored u mnogome izmenio i prilagodio zahtevima svoje stranke.

U spiskovima koje je načelnik užičkog okruga dostavio ministarstvu unutrašnjih dela bilo je predloženo 8 profesora, 5 predavača i 38 učitelja. Crvenom olovkom nijedan od njih nije obeležen, što znači da niko od njih nije ušao u spisak ministarstva unutrašnjih dela, dok je 48 sveštenika prostim zaokružavanjem crvenom olovkom prešlo iz spiska užičkog načelnika u spisak ministarstva unutrašnjih dela. Međutim, to nije bilo dovoljno za radikalni Državni odbor, da oni i postanu predsednici biračkih odbora. Iako su svi sveštenici od strane ministra unutrašnjih dela preporučeni Državnom odboru, a nijedan od učitelja, profesora, ili predavača za okrug užički, ipak je taj odnos predloženih i postavljenih u objavljenom rasporedu Državnog odbora u „Srpskim novinama” od 8. januara 1893. godine, izgledalo sasvim drukčije. Umesto predloženih 48 sveštenika postavljeno je 27, zatim, mada nije bilo takvog predloga, postavljeno je 14 učitelja, 4 predavača i 9 profesora. Odbor je, dakle, po svome partijskom merilu postavljao ljude i mimo predloženog spiska.¹⁸

Stojan Ribarac je oštro kritikovao rad Državnog odbora i tražio izmene u rasporedu predsednika biračkih odbora. Državni odbor više nije bio na okupu, jer po obavljenoj funkciji više nije ni postojao, pa je Dr. Laza Dokić odgovorio u svojstvu predsednika Odbora. Na primedbu Ribarčevu da se Državni odbor služio spiskovima „koje su mu stavljali na raspoloženje izvesni odbori partijski”, a da je „malo vodio računa o podacima koje su mu pružili nadležni ministri”, dr. Dokić odgovara: „... da nigde u zakonu nije naređeno, da će Državni odbor uzimati *samo ona lica* koja se nalaze u ministarskim spiskovima; u zakonu je određeno samo ko može biti predsednik biračkog odbora, pa ako odbor i ma kojim putem drugim sazna da neko ima kvalifikaciju, može ga i odrediti, pa ma ga i ne bilo u spiskovima ministarskim”.

Očigledno, i jedan i drugi su branili svoj spisak, u kome su postavljeni partijski jednomišljenici, a zamerali su jedan drugome za stranačke pobude. „Vi velite, — nastavlja Dokić svoj odgovor Ribarcu — da ste preko Vaših organa saznali pre obznane rasporeda kako se u izvesnim partijskim krugovima ranije znalo, tvrdilo i pretilo, gde će ko biti određen za predsednika biračkog odbora. I za čudo da je sve to posle i potvrđeno, kad je prvi raspored Državnog odbora odpečaten...” „Doista imate pravo, nastavlja dalje Dokić — sudni su ti partijski krugovi, kako sve unapred znaju, evo ja, koji nemam na raspoloženju nikakve organe, i ja sam mnogo ranije saznao, kako se u izvesnim partijskim krugovima znalo, tvrdilo i pretilo kako se rešenja Državnog saveta neće izvršavati, i doista, posle nekog vremena, iziđe u „Srpskim novinama” ono. Vaše dugačko pismo Državnom savetu; dalje, u istim partijskim krugovima mnogo ranije pre prvog rasporeda Državnog odbora govorilo se, tvrdilo i pretilo, kako se neće pustiti izabrani predsednici biračkih odbora da na određena mesta odu, i — videćemo da li će pogoditi.”¹⁹

¹⁸ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 37/47—1892, *Srpske novine* od 8. januara 1893. godine.

¹⁹ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, pismo dr Laze Dokića Stojanu Ribarcu, kao odgovor na njegov akt od 10. februara 1893. godine, PBr. 1928—1893.

Nastojeći da utiče na sastav biračkih odbora, Stojan Ribarac je izdao poseban raspis 28. februara 1893. godine, kojim je naredio „da nadležne policijske vlasti izdaju objavu naimenovanim predsednicima biračkih odbora, pošto se one staraju o isplati njihove dijurne” i „da najozbiljnije nastanu da izborni posao mogu vršiti samo oni od određenih predsednika, koji su snabdeveni objavama nadležnih policijskih vlasti.” Policijske vlasti su ovakve objave davali samo onim od raspoređenih predsednika, za koje su smatrali da će im poslužiti dobro na izborima; a onima, koje su mogli zameniti njihovi predsednici opština, nisu davali objave. Sem toga, onima kojima su morali dati objave, nastojali su da onemoguće odlazak na glasačka mesta. Radikalni predsednici biračkih odbora su takve objave tražili od predsednika prvostepenih sudova i predsednika Državnog saveta. Tako su dolazili do objave, što je i bio razlog za izdavanje pomenutog raspisa ministra unutrašnjih dela.

Policijski organi su na razne načine onemogućavali predsednicima biračkih odbora da stignu do glasačkih mesta, naročito onima koji su imali objave. Vodila se borba za svakog predsednika. Liberali su posebno na to računali, jer mnoge pripreme radnje za izbore nisu ispale onako kako su zamišljali. Otuda je došlo da se pojedini predsednici silom izvlače iz voza i odvođe u policijske stanice. Raša Milošević, navodi da je, određen za predsednika biračkog odbora, na glasačko mesto stigao samo zahvaljujući tome što je otišao dan ranije i time iznenadio policijske vlasti. I pored pokušaja, nisu ga mogle oterati sa mesta glasanja, jer je to bilo teže, nego da se spreči dolazak na glasačka mesta.²⁰

Radikalni su u kasnijem izveštaju skupštinskog istražnog odbora naveli da je 274 predsednika biračkih odbora sprečeno da 25. februara 1893. godine vrše dužnost.²¹

Izbori i izborni rezultati

Dan izbora zatekao je u priličnoj neizvesnosti i radikale i liberale. Niko sa sigurnošću nije mogao predvideti izborne rezultate, ali se ne može reći da su ih stranke mirno čekale. I na dan izbora sukobi su bili česta pojava. Svako se pokazivao siguran u svoju pobjedu, unapred likovao i veselio se zbog nje, izazivao i pretio onim što će doći posle izbora. Glasajući se posle obavljenog glasanja nisu razilazili, „mnoga lica kad glasaju ne odu iz sudnice, već po celi dan sede i čekaju na izbor.”²² Agitovanje nije prestajalo ni na sam dan izbora. „Sam predsednik biračkog odbora prilepio je radikalnu listu pred sudnicom, a u sudnici je pak kazivao koja je kutija koje partije, a ko želi glasati za radikale nek glasa u ovoj radikalnoj a ne u ovoj liberalnoj kutiji.” Tihomiru M. Pešiću „čak je pokazao ako želi da kuglicu ostavi u radikalnu, da je to ta kutija, jer je ovaj prešao sve kutije, a nije bio ostavio ni u jednu, on je onda po kazivanju predsednikovom javno bacio u radikalnu ku-

²⁰ Milošević, n.d. 19.

²¹ Stenografske beleške vanredne Narodne skupštine za 1893., izveštaj istražnog skupštinskog odbora, Prilog X, str. 9.

²² AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 4/143—1893., Izveštaj sa saslušanjima po pitanju nereda na izborima u svrliškom srezu.

tiju.”²³ Na drugom izbornom mestu, zamenik predstavnika radikalne liste nalazio se stalno kod vrata sudnice, pa je svakom glasaču rekao: „Onaj gospodin što je došao iz Knjaževca kao predsednik biračkog odbora piše svakog ko glasa za liberale, a onda teško svakome ko tamo kuglicu baci”; liberali će — govorio je — „da zavedu u Srbiji spahiluke, da udare porez na ovcu, na kozu, šljivu i svako drvo, kako će oni opet rat izvesti, te da narodu popali kuće, kao što su 1876. godine učinili.”²⁴

Kosta Jezdić, sa službenog mesta jednog okružnog načelnika opisuje ovako izborni dan: „Iz obližnjih opština kmetovi su mi slali po konjanicima izveštaje o rezultatu glasanja, a ja sam mu (Stojanu Ribarcu) te rezultate saopštavao iz telegrafa na „aparatu”, koje je on primao na isti način, sedeći u telegrafskoj stanici ministarstva. U telegrafskoj stanici požarevačkoj sedeo sam dugo posle pola noći, gde sam primao izveštaje kapetana i odmah ih tako isto saopštavao Ribarcu.” I dalje: „...oko osam sahata velika soba, u kojoj su bili telegrafski aparati bila je puna i liberala i radikala pa i po neki naprednjak. Šef telegrafa, Stanoje Vučković, slušajući otkucaje na tasteru, govorio je glasno svako saopštenje kapetana, koji su s vremena na vreme javljali rezultate iz pojedinih opština svojih srezova. I ti radikali su kao i ja beležili te izveštaje. Dok se na tasteru ne javi koji od kapetana, između mene i tih radikala vodio se razgovor u sasvim pomirljivom duhu.”²⁵

Pri sprovođenju izbora, liberali su takođe gledali da iskoriste preimućstva svoje pozicije. Stojan Ribarac, koji je imao u svojim rukama čitav mehanizam za kalkulisanje i pravljenje izbora, išao je i preko svoje nadležnosti. Raspisom od 24. februara 1893. godine on je zabranio upotrebu telegrafa u privatne svrhe. To je značilo da će samo liberali znati ukupne rezultate izbora. Njima je to bilo potrebno, jer su, nesigurni u povoljan rezultat izbora, računali da se nešto još može nadoknaditi. Ostali su glavni birački odbori i njihove radnje, kao mogućnost za korekciju broja liberalnih poslanika.

S obzirom na to ko je po zakonu mogao biti predsednik glavnog biračkog odbora, liberali su imali za predsednike glavnih biračkih odbora mahom radikale. Ako je bio po koji liberal, on je imao zadatak da u poslednjem momentu spasava situaciju neizdavanjem punomoćstva radikalnim poslanicima ili raspisivanjem naknadnih izbora; ipak to mu je bilo otežano, s obzirom na pretežno radikalno članstvo u glavnim biračkim odborima. Tamo, gde liberali nisu imali svoje ljude, išlo se mnogo dublje u nezakonitosti: policija je otimala zapisnike glavnih biračkih odbora i sama pravila nove. Takvih primera bilo je više. Slučaj sa glavnim biračkim odborom rudničkog okruga je najizrazitiji. Ovaj birački odbor nije izdao punomoćstva izabranim poslanicima, jer mu je načelnik rudničkog okruga oduzeo sva akta. Svi poslanici izabrani u rudničkom okrugu bili su radikali. Akta su oduzeta pod izgovorom da je odbor hteo, mimo svoje nadležnosti, da zakaže u pojedinim opštinama naknadne izbore. Ovaj sukob imao je da reši skupštinski verifikacioni odbor. Rešavanje o punomoćstvima rudničkih poslanika bilo je jedino

²³ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 4/143—1893.

²⁴ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 4/143—1893, Izveštaj o proteklim izborima u opštini Prekonoga, svrljiški srez.

²⁵ Jezdić, n.d., 133—134.

u pogledu radikalnih poslanika, jer na ovoj Skupštini ostali radikalni poslanici nisu podneli svoja punomoćstva verifikacionom odboru. Slično je bilo i sa poslanicima pirotskog okruga. Verifikacioni odbor je poništio radnju glavnog biračkog odbora za okrug pirotski i time onemogućio dolazak u skupštinu radikalnih pirotskih poslanika. „Da bi vlada ipak mogla pri otvaranju skupštine imati većine, ona je izvršene izbore u pirotskom okrugu samovlasno oglasila za nevažeće i otud pozvala istaknute svoje kandidate, koji su ostali u manjini.”²⁶

Izborni rezultati bili su dokaz da su i pod Ustavom od 1888. i novim izbornim zakonom, kada su izbori bili izuzeti iz nadležnosti policije, policijski organi mogli uticati na izbore i stvarati odeređen izborni rezultat. Čime inače objasniti to, da su liberali dobili 68 poslaničkih mandata, dok su na prošloj skupštini imali samo 15. Ali, ne treba zaboraviti ni činjenicu, da su i prethodni izbori bili na sličan način organizovani, od strane policijskih organa tadašnje vlade radikala. Otud tako mali broj liberala na skupštinama pod vladom radikala. Pa ipak, razlika u korist liberala je velika, a konačni odnos imao je da reši odbor za verifikaciju mandata. Njemu je ostavljeno da kruniše čitavu borbu još jednom čistom partijskom akcijom. „Izbor ovog odbora izvršen je na skandalozan način pred celom skupštinom. Ribarac i Genčić *spakovali* su ranije u kutiju cedulje sa imenima poslanika koje su hteli u odboru imati. Kontrolisanje od strane skupštine vađenja cedulja nisu dozvolili.”²⁷

Verifikacioni odbor primio je 64 punomoćstva i jedno uverenje koje je od manjine članova biračkog odbora za okrug podrinski dobio i predao ovom odboru Josif Bojinović, težak i predsednik opštine iverske. Posle pregleda i rešavanja svih žalbi povodom izbora, odbor za verifikaciju mandata je Skupštini podneo spisak poslanika čiji je izbor pregledao i overio. Na spisku je bilo 75 poslanija, uključujući i poslanike rudničkog okruga, kao i naknadno pozvane liberalne kandidate, proglašene za poslanike pirotskog okruga. Odbor je overio i izbor Josifa Bojinovića koji je pristupio sa uverenjem koje mu je manjina biračkog odbora podrinskog okruga izdala, dok je punomoćstvo od ovog biračkog odbora dobio Stojan Novaković, „mimo službenog puta po naročitoj čoveku preko Srema”, kako kaže sam Novaković.²⁸

Rezultati izbora 1893. godine poznati su kao „pata-karte”, kako se to onda govorilo i pisalo u štampi. Radikali su tvrdili da liberali nisu dobili većinu, liberali su tvrdili da jesu. Prema glasanju u Skupštini (u vezi sa radom verifikacionog odbora i izbora skupštinskog časništva), liberala je bilo 68.²⁹ Jovan Avakumović u svom odgovoru Cicvarićevom listu „Dnevnik” iznosi da su liberali imali „dva poslanička mandata više preko polovine.”³⁰

Nova Skupština sastala se 25. marta 1893. godine u Beogradu. Otvorena je besedom namesnika, koju je Jovan Avakumović pročitao pred

²⁶ AS, PO—82/190, Iz uspomena Save Grujića, str. 6.

²⁷ AS, PO—82/190, Iz uspomena Save Grujića, str. 7.

²⁸ Novaković, n.d., 74.

²⁹ Verifikacioni odbor je overio 74 poslanička mandata; za predsednika Skupštine izabran je Živan Živanović, za koga je glasalo 69 poslanika, 68 glasova za, jedna lista bila je prazna.

³⁰ AS, PO—230/47.

jednom polovinom poslanika, jer su radikalni poslanici, kojima su sledovali i dvojica naprednjačkih poslanika, napustili prvi prethodni skupštinski sastanak, prilikom podele Skupštine na sekcije. Skupština je nastavila rad 31. marta, kada je održan prvi redovni sastanak i ujedno, pored dva prethodna, jedini njen sastanak. Prekinula je rad zbog državnog udara, kojim je 1. aprila 1893. godine maloletni Aleksandar Obrenovi preuzeo kraljevsku vlast.

Međutim, pitanje izbora 1893. godine nije bilo skinuto s dnevnog reda. Posle formiranja vlade dr. Laze Dokića i ponovnih izbora koji su radikalima dali staru poslaničku većinu, ono je oživelo optužbom liberalne vlade Jovana Avakumovića od strane radikalne Skupštine.

Na 20. redovnom sastanku radikalne Skupštine vanrednog saziva, 26. juna 1893. godine, podnet je od strane 26 poslanika predlog za optužbu liberalne vlade. U 11 tačaka izneto je sve što se smatralo povredom Ustava i zakona od njene strane. Kada je predlog prošao čitavu proceduru po Zakonu o ministarskoj odgovornosti od 1891. godine, na 54. sastanku Skupštine, 9. avgusta 1893. godine, istražni skupštinski odbor potpisao je optužbu protiv liberalne vlade Jovana Avakumovića.

Od 11 tačaka optužbe neposredno na pripremnu radnju za izbore i izbornu radnju liberalne vlade odnose se 7 tačaka, kvalifikovanih kao povrede Ustava, Zakona o izborima narodnih poslanika, Zakona o opštinama i Zakona o telegrafu. Ostale 4 tačke optužbe kvalifikovane su kao povreda pojedinih članova Ustava i Zakona o izborima narodnih poslanika: zbog nesazivanja vanredne skupštine radi izbora trećeg namesnika i produženja trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom, zbog neraspisivanja izbora radi popune upražnjenog mesta kvalifikovanog poslanika Atanasija Vukovića njegovom smrću, kao i zbog otvaranja Skupštine proizašle iz februarskih izbora 1893. godine.

Odredivši ko su optuženi po svakom od ovih dela, istražni skupštinski odbor iznosi u svojoj optužbi i ko su sve saučesnici među civilnim i vojnim činovništvom, kao i način kako da se islede sve radnje oko izbora svih područnih policijskih i vojnih organa: „Ovo sve se može samo tako islediti, ako se pošalje nadležnim vlastima po pojedinim okruzima da odmah preuzmu krivičnu istragu.”

Državni sud se sastao 9. decembra 1893. godine. Državni tužilac bio je Sima Kostić, a predsednik Državnog suda Pera Velimirović. Sud je radio ubrzano, došlo se do isleđenja dela pod VII, ali je već 16. januara 1894. godine izdat ukaz o amnestiji liberalnog ministarstva od 9. avgusta 1892. godine, s naredbom da svaki dalji rad u Državnom sudu mora prestati. Kralj Milan i kralj Aleksandar imali su druge planove sa optuženim ministrima, koji su se počeli ostvarivati odmah po dolasku kralja Milana u Srbiju.

Radikali su u svojoj optužbi bili veobuhvatni. Nikoga nisu izostavili, jer su bili u celini i pojedinačno pogođeni nezakonitim postupcima liberalne vlade, — načinom na koji su liberali tumačili Ustav i zakone. Radikali su mnogo radili na tome i nastojali da postupcima liberalne vlade dadu karakter akcija u čisto partijske svrhe, a svoje, u mnogome slične akcije, da proglase za zakonite postupke. Drugo se nije moglo ni očekivati, jer se ovde prvenstveno radilo o čisto političkim potezima

i političkim odnosima. Jovan Avakumović je pisao septembra 1893. godine: „Nu, pošto će ovo biti sud politike, a ne pravde, naravno da niko ne može napred proreći pouzdano kako će se svršiti cela ova komedija optužbe.”⁸¹

Slobodanka Stojčić

LA QUESTION COMMUNALE DANS LES ELECTIONS LEGISLATIVE
DE 1893 EN SERBIE

R É S U M É

Après l'abdication du roi Milan Obrenović, le pouvoir royal en Serbie fut assumé par la régence. A la suite du décès d'un des régents surgit la question de suppléer au poste de régent vacant, aggravant la crise politique. Le parti radical, qui disposait d'une majorité à l'Assemblée nationale, compétente d'élire le régent, avait son candidat. La régence incomplète, favorable au parti libéral qui était moins fort, s'y opposait et le gouvernement radical ayant présenté sa démission pour faire une pression, la régence chargea les libéraux de former un nouveau cabinet. Le gouvernement nouvellement constitué fut confronté avec la lourde tâche de s'assurer à tout prix, à l'occasion de nouvelles élections, une majorité parlementaire.

Dans le mécanisme électoral, les organes communaux autonomes étaient les organes les plus importants. Le parti radical avait une majorité dans presque toutes les communes. Aussi le gouvernement libéral s'efforçait-il, avant les élections, de prendre dans ses mains autant que possible d'administrations communales détenues par les radicaux. A cet effet, il recourait aux moyens les plus divers: motion de méfiance à l'égard de fonctionnaires communaux, peines prononcées contre présidents et conseillers communaux, nomination de présidents libéraux. Toutes ces mesures, il les mettait en oeuvre par l'intermédiaire de ses organes exécutifs dans les arrondissements et les départements. La résistance opposée par les radicaux et leur lutte pour conserver leurs positions dans les communes se déroulaient non seulement sur place, mais aussi par l'entremise du Conseil d'Etat qui, composé de radicaux, annulait les décisions des organes inférieurs relatives au changement des administrations communales. Les changements de fait dans les communes, opérés par les libéraux, demeurèrent illégaux quant à leur forme.

Les élections du 25 février 1893 n'apportèrent pas le triomphe escompté par les libéraux. Contestant un certain nombre de mandats radicaux, ils réussirent à s'assurer 68 mandats de député, sur un total de 134. En signe de protestation, les radicaux quittent l'assemblée, qui n'avait tenu que deux réunions. La crise politique fut interrompue par le coup d'Etat par lequel le mineur Aleksandar Obrenović prit le pouvoir royal.

Le gouvernement fut confié de nouveau au parti radical, qui obtint une assemblée entièrement à lui à l'occasion de nouvelles élections. Lors d'une session extraordinaire de l'assemblée, les membres du gouvernement libéral furent accusés d'actes électoraux illégaux, de violation de la Constitution et des lois. C'était le premier cas d'accusation officielle d'un gouvernement en Serbie. La procédure, suspendue par un décret du roi, a néanmoins permis de dévoiler les machinations auxquelles eut recours un parti minoritaire dans la campagne électorale.

⁸¹ AS, PO—230/74, 7. IX 1893., Jovan Avakumović Milevi Avakumović.

